

Evolució del paper de les entitats d'acció social i de l'educador social en l'atenció dels Menors Migrants no Acompanyats

Alicia González

Resum

El fenomen dels menors migrants no acompanyats (MMNA) és relativament recent en el nostre estat de benestar, i ha arribat a posar en dubte les premisses d'atenció a la infància desamparada. Analitzarem com va suposar la reacció d'una part de les entitats d'acció social. En concret veurem quina ha estat la trajectòria del Casal dels Infants per a l'Acció Social als Barris, entitat dedicada a la intervenció socioeducativa amb col·lectius de risc als barris amb més gran vulnerabilitat social. Mirarem d'analitzar sota quines premisses i anàlisis s'ha enfocada la intervenció, enumerant aquelles necessitats i problemàtiques que encara no han aconseguit una resposta social, política i educativa eficient.

Paraules clau

Categorització social, Contenció emocional, Desempament, Identitat social, Joves sense sostre, Menors migrants no acompanyats (MMNA), Menors subsaharians no acompanyats, Polivictimització, Relació d'ajuda, Resiliència, Resocialització, Transició a l'autonomia

Evolución del papel de las entidades de acción social y del educador social en la atención de los MMNA

El fenómeno de los menores migrantes no acompañados (MMNA) es relativamente reciente en nuestro estado de bienestar, y ha llegado a poner en tela de juicio las premisas de atención a la infancia desamparada. Analizaremos como supuso la reacción de una parte de las entidades de acción social. En concreto veremos cuál ha sido la trayectoria del Casal dels Infants para la Acción Social en los Barrios, entidad dedicada a la intervención socioeducativa con colectivos de riesgo en los barrios con mayor vulnerabilidad social. Trataremos de analizar bajo qué premisas y análisis se ha enfocado la intervención, enumerando aquellas necesidades y problemáticas que aún no han conseguido una respuesta social, política y educativa eficiente.

Palabras clave

Categorización social, Contención emocional, Desamparo, Identidad social, Jóvenes sin techo, Menores migrantes no acompañados (MMNA), Menores subsaharianos no acompañados, Polivictimización, Relación de ayuda, Resiliencia, Resocialización, Transición a la autonomía

Development of the role of social action entities and the social educator in assistance to unaccompanied migrant minors

The phenomenon of unaccompanied migrant minors (UMM) has appeared in our welfare system relatively recently, and has tested theories on the care of abandoned children. The article analyses the outcome of the reaction from some of the social action entities. In particular, it shows the course of the Casal dels Infants for Social Action in the districts, an entity working in social and educational intervention for groups at risk in districts with the greatest social vulnerability. An analysis is made of the theories and analyses on which the intervention has focused, listing the needs and problems that have not yet received a response that is socially, politically and educationally effective.

Key words

Social categorisation, Emotional content, Abandonment, Social identity, Homeless youths, Unaccompanied migrant minors (UMM), Unaccompanied sub-Saharan minors, Poly-victimisation, Help relationship, Resilience, Re-socialisation, Transition to independence

Autora: Alicia González

Títol: Evolució del paper de les entitats d'acció social i de l'educador social en l'atenció dels Menors Migrants no Acompanyats

Referència: Educació Social, núm. 45, p163 p179.

Adreça professional: agonzalez@casaldelsinfants.org

▲ Introducció

Al llarg d'aquest article pretenem analitzar l'evolució de la intervenció socioeducativa duta a terme al barri del Raval de Barcelona pel Casal dels Infants, entitat d'acció social. Enumerar quins han estat els condicionants, les premisses inicials i els plantejaments teòrics que han determinat l'enfocament, tant de la creació i desenvolupament de projectes com de la intervenció individualitzada i específica sobre el col·lectiu. I, per últim, reflexionar sobre quins són encara els temes pendents per garantir la cobertura del col·lectiu dels menors migrants no acompanyats.

Punt de partida per a la intervenció amb el col·lectiu

Al 1996 comencen a aparèixer en els bancs de la Plaça Catalunya de Barcelona i al proper barri del Raval adolescents i joves d'origen marroquí que pul-lulen sense cap dedicació visible pels carrers. La majoria d'ells semblen trets d'un patró comú: vesteixen xandall, sabatilles esportives, porten el cabell rapat exceptuant la part superior del cap (on llueixen frondosos rissos). Aquests van ser els primers signes recognoscibles dels membres d'aquests grups de menors. A més d'això, que es movien en grup i no anaven mai acompanyats d'adults. Un cop el col·lectiu es va anar fent més present i visible es van anar reconeixent més trets identificatius, com era un ús exclusiu de l'àrab per comunicar-se i una expressió gestual que es podia interpretar rabiosa, enfadada i irascible. Associats a aquests menors es van anar percebent conductes de risc molt elevades. Residien en ple carrer, i ocupaven edificis abandonats i àdhuc solars descampats en els quals es colaven, en ple centre de la ciutat. En aquests casos es podia descriure quines dinàmiques duien a terme: dormien agrupats i amuntegats, a penes tenien pertinences i el seu quotidià transcorria en ple carrer a la vista dels veïns que envoltaven els seus escenaris: es rentaven, es vestien, feien les seves necessitats, entre altres coses, sense cap intimitat. Així, un dels escenaris que més repercussió mediàtica va tenir en aquelles dates va ser l'ocupació del solar del carrer Robadors, solar on actualment s'està aixecant la futura Filmoteca de Catalunya.

Una mirada més propera de les dinàmiques del col·lectiu ajudava a definir un altre tipus de conductes de risc més enllà de la indignència però amb una clara interrelació amb ella. Un d'aquests riscos era el consum de tòxics, el més visible l'ús d'inhalants, conducta que fins ara només estava en l'imaginari de la societat associada a països llunyans i a situacions de desemparament infantil que semblaven impossibles als nostres carrers. Altres conductes de risc per a aquests menors provenien de la necessitat de subsistència, que només podia cobrir-se mitjançant l'economia submergida. Però les conductes de risc, les dinàmiques desestructurades i la degradació de molts d'aquests menors, juntament amb aspectes administratius obvis (edat mínima per treballar, situació

del mercat laboral i manca de regularització documental), feien impossible fins i tot aquesta opció. Amb la qual cosa es veien abocats en molts casos a la petita delinqüència per poder aconseguir mitjans de subsistència diària.

De manera lenta però creixent s'implantava als nostres carrers un nou col·lectiu de risc que des d'un primer moment va ser percebut com a tal i amb senyals d'identitat pròpies: minoria d'edat, origen marroquí i la falta de referents adults. Però aquest risc no ha estat percebut d'igual manera pels diferents agents socials, mentre para unes ONG's es posava el focus en la desprotecció d'uns menors en situació de desemparament per a altres el focus es posava en la inseguretat ciutadana, la immigració i la degradació d'espais públics, fins ara més o menys ordenats. Aquest fet, que es manté en l'actualitat, ha determinat l'atenció i els recursos destinats per fer front a la realitat dels menors estrangers no acompanyats des de fa una dècada.

Com hem assenyalat, el col·lectiu es va ubicar a la ciutat de Barcelona al seu centre, la Plaça Catalunya i els seus voltants. En concret, el barri del Raval, barri d'arribada i acollida de persones immigrades, aquells anys en la seva majoria del Marroc, que aleshores suposava el percentatge més alt d'origen de la immigració al barri. D'aquí que als seus carrers trobessin sovint espais de codis compartits i de solidaritat, restaurants i cafeteries regentades per marroquins que els donaven menjar. Per això el Raval ha constituït un barri d'acollida per als primers moments del procés migratori dut a terme per moltes persones. I per a aquests menors no va ser d'altra manera.

En el nostre cas, el Casal dels Infants per a l'Acció Social als Barris, com a entitat que en aquests moments portava més de 15 anys treballant al barri per aconseguir millores concretes i duradores en la qualitat de vida de la infància, joves i famílies en risc o vulnerabilitat, l'aparició d'aquest nou col·lectiu va arrelar directament amb la nostra missió. Es tractava d'una realitat que afectava el barri i la seva comunitat. Però, sobretot, es tractava d'una realitat d'infància desemparada en clar risc social. Una infància que era allà, als carrers on desenvolupàvem la nostra acció i que, a més, es trobava en una situació de desemparament difícilment comparable a altres de les afrontades a l'entitat. De fet, una de les dificultats per plantejar l'abordatge d'aquesta realitat era la falta de coneixements sobre ella i la manca de recursos especialitzats per atendre'ls adequadament, ja que difícilment podien incorporar-se als existents. El què i el com havíem de fer-ho si no sabíem bé l'ordre de prioritats i possibilitats d'intervenció.

Alhora de l'inici d'aquest dilema d'atenció, els mitjans de comunicació continuaven fent-se ressò d'aquest fenomen. També des del desconeixement i la novetat, moltes vegades sense una anàlisi social i en clau de futur, com a constructors de l'imaginari social pel que fa a aquesta nova realitat. Arribant fins i tot a parlar de nens del carrer, comparant aquests menors amb els que ocupaven els carrers de les grans ciutats i barris perifèrics degradats de certes ciutats llatinoamericanes i d'altres països en vies de desenvolupament.

De fet, una de les dificultats per plantejar l'abordatge d'aquesta realitat era la falta de coneixements sobre ella i la manca de recursos especialitzats per atendre'ls adequadament

Però hi havia una gran diferència pel que fa a uns i altres menors. I, sobretot, pel que fa a les hipòtesis d'intervenció a plantejar des del món del social. Els nens del carrer llatinoamericans (entre altres; no obviem que, semblantment, aquest fenomen es dona a països asiàtics, africans i d'Europa de l'Est) es veien abocats a aquestes dinàmiques de risc perquè les seves famílies eren desestructurades i, a vegades, eren una font directa del risc i desemparament dels menors. Amb la qual cosa, les intervencions socials sobre això podien centrar-se en reforçar, millorar i capacitar aquestes unitats de socialització i protecció primària que són les famílies per tal que exercissin la seva pàtria potestat en unes mínimes condicions que garantissin el desenvolupament ple dels menors abocats al carrer. I si això no era possible, oferir una cobertura de les seves necessitats a partir de la capacitació com a eina d'incrementar les oportunitats de futur.

En canvi, pel que fa a la intervenció amb els menors migrants no acompanyats (MMNA), el més gran determinant era la falta de familiars i referents adults. Aquests menors estaven sols i des d'un esquema simple d'acord amb el nostre estat de benestar la resposta passava perquè l'administració exercís la pàtria potestat directament evitant el desemparament. Però quelcom que es definia d'una manera tan senzilla no s'ha dut a terme de manera fluida i contundent arran de l'aparició d'aquest col·lectiu de menors. Però ja anirem analitzant aquest tret de l'atenció a aquests menors desemparats i l'evolució que ha desenvolupat.

Trajectòria dels projectes socioeducatius de l'entitat adreçats a aquests menors

Per la nostra part, com a entitat d'un dels territoris més afectats per l'arribada d'aquests menors a viure als seus carrers, vivíem com imprescindible apropar-nos al fenomen, començar a prestar-hi atenció i ser proactius en la recerca de solucions globals sobre això. D'aquesta manera vam iniciar el 1998 el projecte Marhaba, que significa "benvinguts" en àrab. Es tractava d'un centre de dia que atenia aquests menors tot intentant oferir-los un vincle i referents educatius, una atenció a les seves necessitats bàsiques mínimes (dutexes, bugaderia, manutenció), un taller on recuperar rutines estructuradores i l'inici de projectes de vida i itineraris realistes que donessin continuïtat als processos migratoris duts a terme. Aquest projecte es va iniciar amb finançament privat; de fet, finançat per la pròpia entitat en considerar que es tractava d'una necessitat social emergent que exigia una resposta immediata. La captació i vinculació al nostre projecte de molts dels menors que formaven aquest col·lectiu ens va permetre apropar-nos i anar definint tots els factors que afectaven els menors estrangers no acompanyats. Però anar millorant l'atenció i accions adreçades a aquest col·lectiu era clau d'un impacte molt baix si paral·lelament no s'anava donant una resposta per part de l'administració.

Van anar sorgint altres projectes i recursos d'atenció per part d'altres entitats, per exemple des de Joan Salvador Gavina també del Raval o Càritas. Així com

sensibilitats i apropaments des del món acadèmic, jurista i de la mateixa societat, per exemple per part de la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB). L'aglutinació de totes aquestes motivacions per respondre als menors va permetre la formació a finals de 1999 de la Plataforma Ciutadana en defensa dels Menors Immigrants Desemparats. Aquesta plataforma va ser una dels protagonistes de la interlocució amb l'administració per tal que des d'aquesta es tractés la realitat de desemparança dels menors estrangers no acompanyats. Així es va anar aconseguint que des de la Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (DGAIA) de la Generalitat de Catalunya progressessin diversos centres d'atenció, ja sigui de primera acollida, ja sigui de dia o nocturns. Són recursos d'atenció que no van aparèixer simultàniament sinó de manera progressiva segons avançava el coneixement sobre el col·lectiu. Fins aleshores s'havia acollit els pocs menors d'aquest col·lectiu que havien arribat al país en els mateixos centres existents en el sistema per a menors desemparats que majoritàriament havien estat retirats de les seves famílies biològiques per l'alt nivell de desestructuració i risc d'aquestes.

Però abans de centrar-nos en aquest tema, tornem al tipus d'atenció que des del projecte Marhaba començàvem a donar. Es tractava d'un centre de dia al qual els menors que residien als carrers s'adreçaven cada dia per estructurar d'alguna manera el seu quotidià, alhora que cobrir les necessitats més bàsiques: dutxar-se, mantenir la roba neta i tenir una manutenció bàsica. La intervenció estava molt caracteritzada per la desconfiança dels menors, provinent en gran mesura del desconeixement i llunyania d'espais d'intervenció socioeducativa com el que se'ls estava oferint. Per altra banda, la novetat del col·lectiu i la falta de tractar-lo per part de les polítiques socials impedièren que es pogués definir un itinerari clar i progressiu per als MMNA. Era difícil dissenyar itineraris enfocats cap a la inserció social i laboral d'aquests menors quan eren pocs els casos que aconseguïen la regularització documental, tal com es contemplava en la legislació. Per altra banda, no es disposava de recursos de formació en idiomes en els que pogués ser atesa aquesta població adolescent. Sí que hi havien escoles d'adults que, davant de la realitat migratòria oferien ensenyament de les llengües oficials de Catalunya, però aquests recursos no estaven, lògicament, enfocats a l'atenció d'una realitat tan complexa com era la de menors d'edat d'alt risc social. Això dificultava la consecució de competències lingüístiques suficients per afrontar processos de capacitatció en formació ocupacional que permetessin la transició al mercat laboral. Totes aquestes necessitats es treballaven des d'un centre de dia que moltes vegades calia que se centrés en la contenció emocional d'uns menors sotmesos a un alt estrès que s'accentuava per les frustracions que suposava veure's encallats en un carreró que a penes oferia sortides. La vinculació dels menors era en alguns casos inestable i irregular, cosa que impedia que es pogués realitzar amb ells un bon seguiment i acompanyament. Aquestes eren dues de les claus d'intervenció en aquests moments, sobretot per evitar l'agreujament de la situació personal de cada MMNA atès. Era difícil plantejar una intervenció d'itinerari quan els factors que influïen i podien determinar-lo encara no estaven clarament definits.

La vinculació dels menors era en alguns casos inestable i irregular, cosa que impedia que es pogués realitzar amb ells un bon seguiment i acompanyament

Per altra part, no podem obviar una altra realitat que condicionava en gran mesura l'assumpció de responsabilitats per part de l'Administració. Dins del

col·lectiu de MMNAS es trobaven alguns joves que malgrat la seva immaduresa i manca de possibilitats d'una transició positiva a l'autonomia adulta incomplien un dels requisits bàsics del col·lectiu: no eren menors d'edat. Projectes com el centre de dia Marhaba van haver d'intervenir aleshores a l'entorn de la identitat grupal que s'estava afermant en el col·lectiu. Es van posar molts esforços per conscienciar els mateixos individus en la necessitat de comprendre els matisos legals i d'intervenció que suposava que alguns joves no menors d'edat es refugiessin en el fenomen MMNA per resoldre les seves necessitats de regularització i atenció. O els mateixos menors i joves eren capaços de reconèixer la divergència entre uns i altres o seria difícil generar conjuntament amb l'Administració respostes enfocades envers menors desemparats tal com es percebia la problemàtica des dels dispositius d'atenció a aquest col·lectiu. Les vies d'interlocució i treball comú es veien molt obstaculitzades per aquesta realitat de convivència d'uns i altres, menors i majors d'edat, sota el mateix paraigües. Però aquest és un més dels matisos que es van haver de descobrir i abordar.

Més enllà d'aquests condicionants, un cop que l'administració va començar a dissenyar i implementar respostes als MMNAS es va donar un condicionant que fins al dia d'avui determina les possibilitats i circuits per als MMNA. La DGAIA assumeix aquesta realitat però com si es tractés d'uns menors amb un altre tipus de desemparament diferent al de la resta de la infància atesa en el circuit de protecció i tutela. Quan realment el dia a dia de la intervenció demostrava que els MMNA es trobaven en, si no més gran, un desemparament molt condicionant per la falta total de referents familiars i adults positius. Tot allò sumat a processos migratoris precoços concebuts des de diversos plantejaments i realitats que condicionen les actituds i predisposició de cada menor a la intervenció socieducativa i la relació d'ajuda.

Així, malgrat que els MMNA que havien arribat en dates més primerenques, des de mitjan dels noranta, eren assumits per les institucions adreçades a la infància desemparada, el sistema va tardar poc a veure's saturat per l'allau i la complexitat d'aquest nou col·lectiu. Eren freqüents les fugues i permanències al carrer malgrat que alguns dels menors tinguessin plaça assignada als centres residencials d'atenció educativa (CRAE). Els recursos destinats a la infància en risc no eren adaptats a aquesta nova realitat. Ni al tipus de desemparament, ni a les diferències culturals, ni a menors que presentaven mancances afectives i d'habilitats relacionals i socials tan marcades i tan difícils d'abordar per les dificultats comunicatives. Molts condicionants es van atribuir a temes culturals i no, en canvi, als itineraris de risc social i exclusió que portaven amb ells aquests menors desemparats.

Resumint, les respostes que es van anar articulant per part de la DGAIA es van traduir en un sistema d'atenció paral·lel i diferenciat del que hi havia fins aleshores per a la infància autòctona desemparada. Els centres generats per acollir l'allau de menors estrangers eren d'una tipologia i una organització bastant diferent dels CRAE i centres d'urgència que ja existien. Es tractava d'una clara segregació. I aquest era el punt de partida, molt condicionant, per a la intervenció amb el col·lectiu.

Els centres de primera acollida presentaven massificació atès l'elevat nombre de places. Això impedia un repartiment equitatiu dels recursos (menjador, dormitoris, dutxes, etcètera). En algunes èpoques estaven sobresaturats presentant amuntegament atès que arribaven més menors que aquells per als qui s'havia preparat el sistema.

El desenvolupament de respostes específiques per part de l'administració a partir de la cobertura de les necessitats bàsiques, la incorporació d'aquests joves a la xarxa de recursos especialitzats d'inserció sociolaboral i l'acceptació per part del col·lectiu de la incorporació al circuit de protecció com única via possible d'establir itineraris reeixits de promoció va permetre la disminució del nombre de menors pels carrers del Raval passant a ser un fenomen gairebé residual. Aquesta nova realitat va permetre la transformació del projecte Marhaba en un espai de formació i inserció sociolaboral permetent tancar les activitats de caràcter assistencial. Un cop que els menors eren atesos residencialment per l'Administració, les dinàmiques de carrer van disminuir en gran mesura i la pressió que exercia el col·lectiu sobre l'opinió pública minvà. Marhaba com a centre de dia es va transformar en una formació ocupacional dirigida a la capacitació professional dels MMNA en manteniment d'edificis. Sense abandonar el treball intensiu en habilitats socials, idioma i autonomia personal. Malgrat l'atenció en centres de l'administració encara quedava molt per millorar per assegurar una atenció de qualitat a aquests menors desemparats. Prenent com a eix i finalitat la inserció laboral dels menors, es treballaven la resta de competències bàsiques que anaven adreçades a la inserció social plena, a l'exercici d'una plena ciutadania.

L'any 2006 el projecte va tornar a canviar d'enfocament, tancant-se com a Marhaba. Els MMNA s'incorporen als diferents recursos de l'entitat no pel fet de ser menors, immigrants o no acompanyats sinó a partir d'un diagnòstic de les seves necessitats específiques i la seva derivació al recurs més adequat. A escala de capacitació professional, complien els requisits necessaris per ocupar una plaça en qualsevol formació ocupacional que donés resposta als seus interessos. Eren joves, majors de 16 anys i en els casos que posseïen un NIE podien ser alumnes de qualsevol curs formatiu. Aquesta era una de les primers vies per normalitzar la seva presència i els seus itineraris més enllà del llast que suposava el sistema de protecció paral·lel en què es veïen immersos. Per aquest motiu Marhaba va deixar de ser un curs de formació ocupacional i se centrà en el foment de la socialització, autonomia i habilitats personals. Sense poder obviar el seguiment posterior que continuava realitzant de tots aquells joves que al seu dia havien passat pel recurs i hi tornaven puntualment per sol·licitar orientació o assessorament. D'aquesta manera vam anar prenent consciència d'una nova mancança dins dels itineraris pensats per a aquest col·lectiu: la falta d'un referent clar i d'un vincle afectiu que donés continuïtat als esdeveniments dels joves. Per altra banda, això es feia cada cop més necessari en un moment en què s'incrementava el nombre de joves que tornaven demanant ajuda després d'uns anys d'autonomia que s'havien vist truncats per la manca de continuïtat del treball, per uns alts i baixos emocionals, per una pèrdua d'habitatge estable o per qualsevol altre factor determinant. D'aquí que es va començar a donar suport a la recerca d'habitatge, a més d'acompanyament

S'incrementava el nombre de joves que tornaven demanant ajuda després d'uns anys d'autonomia que s'havien vist truncats per la manca de continuïtat del treball

socioeducatiu, com a eix vertebrador de l'estabilitat autònoma dels extutelats majors d'edat que feia pocs anys que es veien abocats a tornar a dependre d'entitats i serveis d'atenció a les persones. D'aquí que el tancament de Marhaba no va suposar deixar de treballar de manera específica amb les problemàtiques que afectaven exclusivament a aquest col·lectiu. Marhaba es va tancar el 2006 passant a posar-se en marxa el Servei de Transició a l'Autonomia, com a projecte adreçat a joves extutelats que necessitaven dissenyar itineraris d'inserció social i laboral per afermar la seva autonomia adulta. Passem a comptar amb un pis que ofería la resposta d'habitatge en els casos en què la manca d'aquest podia ser la determinant d'una exclusió de difícil retorn.

Actualment aquest projecte continua funcionant amb 9 places en dos pisos i un treball intensiu i estructurat d'habilitats socials, empoderament dels protagonistes en la gestió i afrontament del quotidià. Així com oferint un seguiment de 18 mesos als joves que acaben l'itinerari.

Però es fa insuficient un projecte com aquest davant l'aflluència de joves que no aconsegueixen garantir la seva autonomia personal, social i laboral, per inestabilitat emocional que els ha portat en un o altre moment a trencar amb els plans de treball plantejats. Per incapacitat d'afrontar-los, per falta de comprensió de cada un dels tràmits i metes a anar assolint, per carències d'acompanyament, etcètera. I en l'altre extrem, joves que malgrat haver encadenat consecutius itineraris positius es veuen abocats a l'exclusió per l'estat actual del mercat de treball i habitatge per l'enduriment dels requisits administratius per mantenir el permís de residència i/o treball. Sent actualment aquesta realitat, la de joves sense sostre, una de les grans preocupacions de l'entitat per garantir respostes contra l'exclusió d'un col·lectiu tan vulnerable com els MMNA extutelats. Tornem a tenir un centre obert que funciona com a dispositiu diürn on prestem atenció a aquests joves aprofitant la seva motivació pel canvi per iniciar itineraris de recuperació d'hàbits, estructuració i habilitats. D'aquesta manera tornar a normalitzar les diferents àrees de la seva vida per evitar que quedin definitivament exclosos en dinàmiques de carrer i de risc.

A més d'aquests projectes que atenen pràcticament en exclusivitat a menors i joves que van realitzar en el seu dia (alguns fa més de 5 anys) processos migratoris precoços, a MMNA, l'entitat compta amb altres tres projectes dirigits a joves, a la seva dinamització, participació ciutadana, temps lliure, formació lingüística i socialització i acollida de nous nadius. Així com amb altres 5 projectes de formació i inserció social i laboral.

La participació en aquests projectes de tot tipus de joves de més de 30 nacionalitats diferents, entre els que hi ha un alt percentatge de MMNA i extutelats, és un reflex de la nostra premissa inicial d'intervenció: abans que res els MMNA són menors, abans que immigrants, i són menors desamparats i són joves en risc o situació d'exclusió. Per aquest motiu reuneixen els requisits per participar en les nostres activitats i projectes, no pel fet de ser exclusivament menors immigrants no acompanyats, sinó per la situació de risc i desamparament que això suposa.

Premisses i condicionants de la intervenció

En aquest apartat ens centrarem en la intervenció socioeducativa que es desenvolupa amb cada menor. Veure quins són alguns dels trets dels membres del col·lectiu MMNA que condicionen la intervenció, que han fet que els professionals hagin anat descobrint al llarg d'aquests 15 anys claus per treballar. Són claus que ens han anat fent comprendre el tipus de desemparament que comporta la situació de menor no acompanyat i, alhora, què suposa que aquest sigui estranger en un país estrany.

La principal clau d'intervenció, que creiem que ha quedat suficientment reflectida al llarg del text és que aquests menors estan desemparats. Aquest és, per tant, el principal punt de partida tant en el disseny de projectes socioeducatius com en la intervenció individualitzada.

Un MMNA és, abans que res, una persona camí del desenvolupament ple. Com a organisme, com ésser humà, com a persona i com a ciutadà. I com a educadors socials que som afegir el desemparament en el qual es troba com el gran condicionant per tal que aquest desenvolupament sigui ple i positiu. La viabilitat de la intervenció i de desenvolupar un itinerari amb cada menor vindrà determinada en gran mesura pels factors estructurals (legals, formatius, documentals) que hem anat senyalant anteriorment, però també per l'estat emocional del menor: el que porta amb ell mateix, el que va assumint segons les seves eines d'enfrontament i al que és capaç d'aspirar.

Per altra banda, aquest menor estranger ha fet un procés migratori sol. Portant, en canvi, les expectatives, els desigs i somnis moltes vegades de tot el seu entorn. El projecte vital que desenvolupa cada menor no acompanyat un cop que està al nostre país és diferent per a cada un d'ells. En part, ve determinat pel procés vital que el menor duia a terme al seu país i la seva vida d'origen. I també és determinat per les expectatives que el menor ha alimentat des del seu origen, i que recíprocament, l'han alimentat a ell.

Un dels processos psicològics que el MMNA haurà d'abordar en el seu nou projecte vital és la resocialització.

Des de la sociologia (Estradé i Saltó, A., 2003), es defineix aquest concepte com la reestructuració de la personalitat i les actituds que es produeixen com a conseqüència de situacions que impliquen una marcada alteració en l'entorn social d'un individu o grup, generadora de gran confusió o tensió. És caracteritzada per la ruptura de valors i models de comportament prèviament acceptats i per la subsegüent adopció d'altres radicalment diferents. En incorporar-se a una altra societat i cultura les persones comencen un aprenentatge de les seves pautes. No és una resocialització total atès que perduren alguns aprenentatges. Però sí que s'adquireixen, sobretot, els aspectes necessaris per al contacte i la fluida interacció, fora de l'àmbit familiar. Això té connotacions diferents si l'emigració es fa a països de cultures diferents o semblants a la de l'individu¹.

El projecte vital és determinat per les expectatives que el menor ha alimentat des del seu origen, i que recíprocament, l'han alimentat a ell

Hauríem d'aturar-nos a analitzar què suposa això en el cas dels menors estrangers no acompanyats. La sociologia considera aquest procés humà en els adults, quan ja s'ha finalitzat el procés de socialització que comença en l'estructura més important per a ella: la família. Però, i en el cas de menors d'edat? Parlem d'uns subjectes que encara es troben en ple desenvolupament moral, social i àdhuc cognitiu. A més, ens referim a persones que en molts casos han tingut dificultats o carències en la socialització primària, en la família. Alguns dels menors estrangers no acompanyats s'han socialitzat més en entorns adults, de carrer o laborals, amb figures probablement referents positius algunes d'elles, però sense lligams afectius de suport i criança la majoria de les altres. Això els situa en un estat de permeabilitat davant de tot tipus de valors i patrons conductuals i relacionals. Amb aquesta feble socialització, torno a dir, en alguns dels casos dels menors als quals ens referim, inicien el seu viatge i assentament en una nova societat i entorn. I és en aquesta on comencen a trobar-se amb valors i costums que poc o res tenen a veure amb allò viscut anteriorment.

El procés de resocialització es fa encara més complicat si el menor es troba sotmès, com sol ser, a un estrés que condiona els seus processos d'aprenentatge i d'acomodació cognitiva. Davant les frustracions, l'espera, la manca de comprensió d'allò que l'afecta, pretenem l'adquisició de nous coneixements que fan tambalejar una de les poques coses que el menor estranger no acompanyat encara conserva i a la qual s'aferra: la seva cultura i socialització d'origen. No hi ha més que veure com se saluden entre ells, com una imitació poc assajada dels adults que eren en vies de ser en els seus entorns de socialització en el país d'origen. I també podem observar com van abandonant un patró com aquest, el de la salutació, per acomodar-lo a allò socialment *normal*.

Allò que més hauria de preocupar-nos és quins escenaris de resocialització estem oferint des dels espais professionals i formals d'interacció dels menors estrangers no acompanyats. L'assistència a tallers o classes de continguts culturals de la societat d'acollida són espais privilegiats per a aquesta resocialització. No només pels continguts formals que en ells poden transmetre's, que permeten una més gran autonomia des del coneixement. Sobretot pel grup classe que hi assisteix. Si aconseguim que en aquest espai de socialització el menor no acompanyat pugui prendre consciència que hi ha altres menors i joves amb altres processos migratoris i de vida que igualment van coneixent, comprenent i adaptant la societat d'acollida evitarem un dels riscos de resocialització per als menors estrangers no acompanyats. Aquest risc és que aquesta es produeixi exclusivament de manera endogrupal i condicionada, per tant, pel grup de pertinença. No hi haurà una resocialització en la societat d'acollida, sinó en els valors d'aquesta un cop filtrats i sotmesos als biaixos de la categoria social que pensen ocupar els menors estrangers no acompanyats. Hi ha molts riscos en l'assumpció per part dels menors no acompanyats d'una categoria social concreta, del rol de membre d'un grup social determinat en contraposició amb altres grups socials percebuts, reals o imaginaris.

En aquest joc de resocialització i categorització social hi ha moltes de les claus de la intervenció que hem anat desenvolupant sobre el col·lectiu MMNA. D'aquí que sempre hàgim apostat per la normalització de la presència d'aquests menors desemparats en projectes d'intervenció social. Com a eina per abordar un dels determinants amb els que des de l'inici de la presència d'aquest col·lectiu els seus membres s'han vist condicionats: la identitat social que s'ha generat pel que fa a ells en els 15 anys de la seva presència als nostres carrers i recursos. Aquesta identitat social és donada pel procés de categorització social que s'ha donat al col·lectiu i que arriba a ser interioritzada per ells mateixos en molts casos.

Per entendre què passa i què podem fer com a educadors socials pel que fa a la identitat social dels membres del col·lectiu MMNA ens centrarem en dues teories que des de la psicologia tracten la identitat: la Teoria de la Identitat Social i la Teoria Realista del conflicte Social.

La Teoria de la Identitat Social (Botella i Mas, M., 2004) ens ve a dir que en l'autoconcepte de les persones hi ha una part que prové de percebre's com a membre de categories socials concretes. Té un alt component valoratiu i emocional i genera comportaments intergrupals. Es recorre a aquests patrons comportamentals predominantment en situacions conflictives, deixant de banda el comportament interpersonal, que permetria relacions fluides i sanes entre varies persones només per les característiques pròpies d'aquestes, sense entrar en joc valoracions grupals.

Quan predominen aquestes assignacions a categories socials es genera discriminació. L'individu pateix una despersonalització i passa a ser exclusivament membre d'una categoria social. Cal procurar intervenir produint una ruptura del biaix intergrupals. Això es pot facilitar provocant el contacte entre grups i desmuntant així els prejudicis sorgits en generar-se opinions o actituds envers membres de grups socials pel mer fet de pertànyer-hi. Descategoritzar per tornar a recategoritzar provocant identitats supraordenades en els individus en contacte.

D'aquí que sigui tan important i necessari oferir espais d'intercanvi, relació i acció comuna entre individus de grups heterogenis. Si no potenciem aquest tipus d'escenaris per als menors estrangers no acompanyats aquests assumiran categories socials molt limitades que quan entra en joc la comparació social només provoquen diferenciació. I en el cas dels menors estrangers no acompanyats, el més gran risc és que la valoració social en el propi grup i sobre el propi grup sigui negativa. Allò que, en tractar-se d'un àmbit de l'autoconcepte, comporta sota estatus subjectiu i, conseqüentment, una identitat social negativa o amenaçada.

Aquest és un dels principals arguments que hi ha darrere de la intervenció que des dels inicis ha dut a terme l'entitat pel que fa als MMNA. Sempre de manera progressiva, des del desconeixement del col·lectiu i la problemàtica fins a la contraposició de punts de partida de la intervenció davant la que es fa als centres residencials dedicats de manera segregadora exclusivament a aquests menors.

Davant de les problemàtiques que pot comportar el foment i l'assumpció d'una identitat social negativa, hem comprovat que podem intervenir per provocar diversos efectes:

- La mobilitat social a través del l'acompanyament individualitzat, la contenció emocional de cada subjecte i el reforçament de la identitat personal i, alhora, de l'autoestima. D'aquesta manera el subjecte abandona o es dissocia del grup, per assumir una identitat pròpia que no té res a veure amb el suposat grup del que era membre.
- La creativitat social insistint en nous elements de comparació dels menors estrangers no acompanyats amb membres d'altres grups socials: tots són joves, sense distinció d'orígens, processos de vida i posicions socioeconòmiques. Caldrà dotar de connotació positiva els atributs comuns que ajudem a reconèixer. Així aconseguirem canviar el grup de comparació.
- Desmantant les competicions socials entre suposats endogrups diferenciats gràcies a intervencions en la línia de les dues anteriors.

D'aquí que una de les característiques del tractament institucional del col·lectiu de menors estrangers no acompanyats, al qual més conseqüències negatives podem atribuir, és que aquests siguin aïllats de la resta de subjectes joves de la nostra societat. Es mantenen en circuits i estructures limitats a ells. I no es fomenta la normalització de la seva presència en els recursos tant residencials com formatius i d'atenció.

I encara en espais de contacte, relació i convivència amb membres d'altres grups, hem de tenir en compte elements que ens assenyalen la Teoria Realista del conflicte Social (Botella i Mas, M. , 2004). Aquests menors, com a membres d'un grup comparteixen implicació emocional en aquesta definició d'ells mateixos. A més, comparteixen un alt grau de consens sobre l'avaluació del seu grup i la seva pertinença a aquest. En entitats i espais d'intervenció social es relacionen amb altres subjectes, que al seu torn pertanyen a altres grups determinats. Apareix conflicte entre un i altres grups quan els dos competeixen pels recursos escassos. I quan parlem de col·lectius en risc o situació d'exclusió social estem davant de grups per als quals no hi ha recursos il·limitats. Ja siguin aquests recursos una plaça en un curs formatiu, una hora d'atenció per part del professional amb horaris d'atenció col·lapsats, una targeta de metro, o una entrada per a un partit de futbol.

Oferir metes al conjunt de tots els joves, que exigeixin interdependència entre ells per assolir-les. Metes que vagin més enllà que aquelles que cada grup percep com a pròpies, pot ser la clau. Disposar de centres d'interès, de treball per projectes, que superin l'estancament d'aquests en un o altre grup, facilitarà que els diferents subjectes de diferents grups hagin de col·laborar per assolir el desenvolupament del projecte, l'abast de la meta. D'aquí la importància d'estar sempre atents com a professionals als interessos i motivacions dels diferents menors i joves que s'apropen als nostres espais d'intervenció. D'aquesta manera e podrem trobar algun que mobilitzi els subjectes més enllà de la seva pertinença a un subgrup: la música, l'esport, les sortides, les festes, etcètera. Però que sorgeixin dels seus desigs, de les seves expectatives i interessos, i necessitin de la implicació i dedicació dels mateixos subjectes per al seu desenvolupament.

Provocar i vehicular aquests centres d'interès pot ser molt complicat si el tipus d'itinerari que *a priori* es defineix o es considera adequat per a un MMNA és aquell que es compon d'accions adreçades al desenvolupament de la seva ocupabilitat. Des de la premissa de la necessitat d'inserció laboral per assolir l'economia econòmica abans de la majoria d'edat, moltes vegades limitem les possibles dedicacions d'aquests menors a activitats que desenvolupin competències ocupacionals. Es descarten així els interessos i motivacions que poden donar sortida a l'emotivitat continguda d'aquests menors. Alhora que es pot treballar allò dit abans: metes supraordenades que facilitin la normalització del col·lectiu com a individus joves.

Més enllà del menor no acompanyat com a membre d'un determinat grup, analitzem els determinants de la intervenció que provenen de la individualitat de cada subjecte.

A grans trets podem dir que els itineraris d'aquests menors es caracteritzen a nivell general per la incertesa pel que fa al futur. Incertesa que prové en part de la falta d'informació i d'espais de decisió pel que fa als canvis i evolucions que es van donant en els seus itineraris. Des de quina és la seva situació legal concreta, terminis per a la resolució de la seva situació documental, possibilitats formatives i terminis i requisits per poder desenvolupar-les, trasllat a altres centres i referents, etc. Tot això fa que es vegin d'un moment a l'altre, sense un treball previ d'expectatives i creences, immersos en processos que els superen. Solen entrar en un moment delicat emocionalment que no els permet percebre ni afrontar de manera objectiva allò que és posat en joc.

Per abordar moments com aquest s'ha d'haver establert entre els dos interlocutors, menor no acompanyat i professional que intervé, una relació d'ajuda. Es tracta de posar els esforços a generar una veritable relació d'ajuda. Es passa d'una relació d'ús o utilitària a una veritable relació d'ajuda i acompanyament quan el menor sent que troba contenció emocional. Quan un menor estranger no acompanyat pot mostrar-se tal com és, pot equivocar-se, pot mostrar allò més ocult d'ell mateix i sap que obtindrà escolta, interès i respostes, la relació d'ajuda s'ha donat. Comptar amb espais de referència estables en el temps, que malgrat tots els canvis que es donen continuen com un eix de vinculació al voltant del qual anar i venir és clau en aquests menors que han d'adaptar-se, acceptar i acomodar-se moltes vegades a exigències externes en el seu quotidià i esdevenir. Espais i referents que no condicionin el futur del seu itinerari a episodis concrets ni a valoracions precipitades sobre aquests. Que puguin manifestar tot allò que els atrapa emocionalment. De fet, considerem que solen sortir reforçats d'aquestes situacions, més tranquils, amb algunes peces internes mogudes que faciliten el reforçament o la minva de les conductes i habilitats que pot mostrar de manera incondicional.

Es passa d'una relació d'ús o utilitària a una veritable relació d'ajuda i acompanyament quan el menor sent que troba contenció emocional

És un procés inconscient que es forja amb el temps. Aquest temps serà definit pel ritme afectiu de cada jove, per la seva vivència anterior, per les referències i capacitats emocionals. D'aquí que en part el procés i la relació s'han d'adaptar a aquest ritme i no al que ve imposat pel procés formal que ha d'anar complint aquest menor.

Un altre dels condicionants dels processos i, per tant, de la intervenció amb els MMNA són les capacitats d'afrontament de la realitat. Aquestes capacitats vénen en gran mesura condicionades pels esquemes mentals, les vivències anteriors i les estratègies pròpies que es desencadenen davant de situacions personals complicades d'abordar.

Fem cap a la definició de MMNA per fer-nos una idea de quina és la situació de partida a escala vivencial d'aquests menors. Així, Quiroga, Alonso i Armengol² defineixen el menor migrant no acompanyat de la següent manera:

“Los niños y adolescentes menores de 18 años que emigran fuera del país de origen solos y/o separados de ambos padres o tutor legal o persona que por ley o costumbre le tuviera a cargo suyo; o acompañados de alguna persona de la familia extensa o persona al cual el tutor legal le ha encargado por ley o costumbre del país, y que por alguna circunstancia acaban solos o no son atendidos adecuadamente, o bien surge alguna duda sobre la relación entre el menor y el adulto. Todos, como niños, son niños separados y con derecho a recibir protección internacional bajo una amplia gama de instrumentos internacionales y regionales. Los menores acceden al territorio europeo solicitando asilo o de forma irregular. Los solicitantes de asilo lo hacen por miedo a la persecución, a la falta de protección frente a violaciones de derechos humanos, conflictos armados y/o graves disturbios en su país de origen. Mientras tanto, los que acceden de forma irregular pueden haber sido víctimas de tráfico de personas o de otro tipo de explotación, o han viajado a Europa huyendo de situaciones de pobreza severa o de serias privaciones o de expectativas de promoción social. Muchos de estos menores han vivido experiencias terribles y han sobrevivido a circunstancias de extrema dureza”.

Aquesta definició permet apreciar quin és el punt de partida del tipus de desemparament que pateixen aquests menors. Aproximem-nos des de l'òptica de la victimització i d'una manera senzilla a cadascuna de les paraules que componen aquesta *denominació* del col·lectiu.

Comencem per menor. El fet de ser menor comporta que qualsevol situació adversa que sofreixi l'individu en desenvolupament comporti més grans efectes negatius que els que patiria un ésser humà adult.

Pel que fa a la paraula migrant, prové d'haver realitzat un procés migratori, fonamentat en una sèrie de missatges de l'entorn d'origen del menor que el condicionen. Suposa, *a priori*, dues possibilitats. La primera seria la d'un procés migratori basat en la fugida cap endavant des d'una situació d'exclusió social, desemparament, abandó i/o desestructuració amb l'horitzó idealitzat dels aspectes positius que atribueix i potencia de la societat d'acollida. O bé un procés més o menys definit i madurat amb l'expectativa de les millores de vida en aspectes concrets (formació, treball i, fins i tot, condicions de vida bàsiques). En qualsevol dels dos casos, el nou estatus d'estranger (immigrant) provoca que certs factors estructurals condicionin de manera a vegades traumàtica

l'obtenció de les expectatives (per exemple, el ritme de resolució de situacions documentals).

I, per últim, el fet d'estar no acompanyat elimina una de les variables mediadores que afavoreixen la compensació de factors de vulnerabilitat davant de situacions potencialment estressants i, fins i tot, traumàtiques que el menor estranger no acompanyat haurà d'enfrontar. No disposa d'un context social positiu, referent i fort en el qual trobar suport i possibilitats.

Davant de tot això, es podria arribar a dir que els menors no acompanyats són subjectes polivictimitzats. Amb la qual cosa sobrevola damunt d'ells el risc de desenvolupar possibles psicopatologies i, fins i tot, de trastorn per estrés posttraumàtic. Davant d'això els professionals hem de procurar uns entorns d'intervenció que permetin exercir el rol de possible tutor de resiliència, ja que "un nen ferit i sol no té cap oportunitat de convertir-se en resilient"³. Entenent la resiliència com la característica personal que fa que certes persones aconseguixin mantenir un equilibri estable sense que afecti el seu rendiment i la seva vida quotidiana. Els individus resilients romanen en nivells funcionals malgrat l'experiència estressant o traumàtica. La persona se segueix projectant en el futur malgrat esdeveniments desestabilitzadors, de condicions de vida difícils i de traumes a vegades greus⁴.

Hem de procurar amb la intervenció que duem a terme amb els MMNA contemplar aquesta possibilitat, tendir-hi, fonamentar les relacions d'ajuda des d'aquesta premissa i els entorns, objectius i exigències de la intervenció equilibrar-los per no perdre aquest possible efecte. I malgrat que garantim el millor escenari de relació i intervenció, no n'hi haurà prou amb això per convertir la nostra intervenció professional en aquest tipus de suport i figura. No està només a les nostres mans arribar a fer-ho. Serà cada menor no acompanyat, com a subjecte particular qui trobi o no en nosaltres aquest rol de tutor de resiliència: «Un tutor de resiliència és algú, una persona, un lloc, un esdeveniment, una obra d'art que provoca un renéixer del desenvolupament psicològic després del trauma. Gairebé sempre es tracta d'un adult que troba el nen i que assumeix per a ell el significat d'un model d'identitat, el viratge de la seva existència»⁵.

És des d'aquestes premisses i condicionants que la trajectòria de l'entitat ha anat variant, adaptant-se i millorant. Sempre des de l'acció directa dels seus professionals dia a dia i amb l'anàlisi en equip d'aquella i la generació d'un coneixement comú. Amb la finalitat d'oferir a aquests menors deseparats una intervenció adequada atesa la seva condició, per damunt de la d'estrangers i del seu tractament des de l'òptica de la *Ley de Extranjería*.

Conclusions

L'aparició del fenomen dels menors migrants no acompanyats va suposar un repte per al país i les seves institucions. Cada un dels agents socials havia d'assumir noves responsabilitats i funcions, i aquest encaix no sempre va ser

Els menors no acompanyats són subjectes polivictimitzats

fàcil i no va estar exempt de tensions. També, de fons, provocà un dels grans debats a l'entorn del col·lectiu: menors desemparats o simplement un nou flux immigrant per controlar?

S'ha avançat molt, s'ha actuat conjuntament administració i societat civil i s'han articulat respostes efectives per atendre aquests menors. Però encara són diversos els reptes per afrontar:

- Superar el sistema de protecció segregat per als MMNA pel que fa a la resta de la infància desemparada. I procurar així una resocialització i inclusió en la societat d'acollida de manera natural i fluida. Així com la possibilitat de generar xarxes socials informals de suport i socialització interculturals i intergrupals.
- Garantir la transició a l'autonomia adulta dels membres d'aquest col·lectiu tenint en compte que no compten amb la possibilitat de retornar a una xarxa social de referència, com podria passar en el cas d'alguns extutelats amb referents adults propers. Cal tenir en compte que els MMNA, un cop arriben a la majoria d'edat, han de sostenir els seus processos sols. L'Administració posa a la seva disposició recursos adaptats, adequats però ni suficients ni garantits per a tots els casos. Així ens trobem actualment amb un percentatge no menyspreable d'extutelats MMNA que es troben en una complexa però real situació de sense sostre degut a fractures en el seu itinerari que per falta de recursos personals o del seu entorn no han pogut superar. Situació des de la qual és difícil generar itineraris que promocionin si no es garanteix una resposta residencial que vertebrï l'estabilitat d'aquests joves.
- Donar resposta a l'ampliació i complexitat que ha adquirit el col·lectiu MMNA en ampliar l'origen regional dels seus membres. El col·lectiu marroquí ha perdut l'exclusivitat del fenomen, que tristament s'ha estès cap als països subsaharians com a emissors d'emigrants precoços. En els dispositius i accions que atenen menors no acompanyats ens trobem amb situacions que recorden l'escenari de fa més de deu anys. Per part dels professionals hi ha inquietud en una possible marxa enrere de tot allò aconseguit al nostre estat de benestar. I en el cas dels menors, allò que trobem és un cru desemparament que pot provocar l'exclusió social d'uns menors que pot aguditzar-se atès el panorama econòmic i laboral de crisi en què ens trobem immersos.

No aprofitar tot el coneixement i les experiències d'èxit d'aquests últims anys en l'elaboració de respostes efectives als MMNA seria un error, tant en el cas dels joves extutelats com en el cas dels menors no acompanyats subsaharians. S'ha demostrat la capacitat d'articulació d'una intervenció social que eviti l'exclusió d'aquests menors i joves, que ha de permetre provocar la seva inclusió social plena, a través de la normalització de la seva presència en els espais socials, formatius, laborals i quotidians. Fomentar i recolzar accions que provoquin la generació de xarxes socials de suport que supleixin les carències d'aquestes que comporten els membres d'aquest col·lectiu. Donant suport al sosteniment i desenvolupament dels processos d'autonomia adulta. Tot això

des d'un plantejament que superi els mínims que s'han concedit als MMNA per plantejar-se des d'uns màxims de ciutadania activa i plena inclusió social.

Alicia González Morán
Llicenciada en pedagogia

Bibliografia

- Aubarell, G.; Zapata-Barrero, R.** (2004). *Inmigración y procesos de cambio: Europa y el Mediterráneo en el contexto global*. Icaria Editorial. Barcelona.
- Botella i Mas, M.** (2004). *Introducción a la psicología social*. UOC. Barcelona.
- Cyrulnik, B.** (2002). *Los patitos feos. La resiliencia: una infancia infeliz no determina la vida*. Gedisa. Madrid.
- Estradé i Saltó, A.** (2003). *La mirada del sociólogo: qué hace, qué dice la sociología*. UOC. Barcelona.
- Quiroga V.; Alonso, A.; Armengol C.** (CONRED) (2005). *Rutas de pequeños sueños*. Fundació Pere Tarrés. Barcelona.
- Vera, B.; Carbelo, B.; Vecina M.L.** (2006). *La experiencia traumática desde la psicología positiva: resiliencia y crecimiento postraumático*. Papeles de psicología, vol. 27 (1), pp 40-49.

-
- 1 Aubarell, G. y Zapata-Barrero, R. (2004). *Inmigración y procesos de cambio: Europa y el Mediterráneo en el contexto global*. Barcelona: Icaria Editorial.
 - 2 Quiroga V, Alonso, A., Armengol C. (CONRED) (2005). *Rutas de pequeños sueños*. Barcelona: Fundació Pere Tarrés.
 - 3 Cyrulnik, B. (2002). *Los patitos feos. La resiliencia: una infancia infeliz no determina la vida*. Madrid: Gedisa
 - 4 Vera, B., Carbelo, B. y Vecina M.L. (2006). *La experiencia traumática desde la psicología positiva: resiliencia y crecimiento postraumático*. Papeles de psicología, vol. 27 (1), pp 40-49.
 - 5 Boris Cyrulnik (2002)
-